

РЕЦЕНЗІЯ

на дисертаційну роботу Горбачевської Тамири Ігорівни на тему
«Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 081 – «Право»

Актуальність теми дослідження. Дисертаційне дослідження, присвячене свободі релігії й переконань і праву, вкрай актуальне сьогодні як з огляду на комплексні виклики для реалізації прав людини, так і з огляду на євроінтеграційні прагнення України, які передбачають імплементацію підвищених стандартів у сфері прав людини та дотримання відповідних зобов'язань держави. Дослідження, крім того, враховує специфічні сучасні виклики для реалізації свободи релігії, зокрема ті, що спровоковані російською агресією.

Матеріал дослідження подається з урахуванням актуальних тенденцій, включно з феміністичним та деколоніальним дискурсами. Попри те, що основний фокус зосереджений на європейських підходах до прав людини, дисертація охоплює різноманітні культурні та правові контексти. Дослідження включає погляд на проблеми забезпечення та захисту права на свободу релігії й переконань як щодо національних стандартів, так і щодо міжнародних стандартів регіонального та універсального рівнів.

Акцентування уваги дослідження на цілях сталого розвитку та підході спроможностей, які майже не розглядалися на національному рівні в контексті права на свободу релігії й переконань, дозволяє заповнити певні прогалини в українській правовій науці. Дисертація особливо начасна, враховуючи мету і потребу у подоланні структурних нерівностей у суспільстві, яких, як підкреслено у дослідженні, часто зазнають релігійні меншини та релігійні жінки. Не менш актуальним є звернення авторки дослідження до врахування таких системних чинників, які є соціальними, екологічними, культурними та інституційними, й які здатні суттєво впливати на правове положення індивідів, груп та спільнот. Нарешті, дослідження спрямоване на формування рекомендацій і пропозицій, що дозволяють визначити, які позитивні дії держав на часі для ефективного забезпечення дотримання стандартів прав людини.

Таким чином дисертація Т. І. Горбачевської є своєчасним дослідженням, результати якого можуть позитивно вплинути на деякі нагальні потреби правового регулювання права на свободу релігії й переконань, а також збагатити правові доктрини, які стосуються релігії та права.

Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, що містяться в дисертації. Дисертаційне дослідження Т. І. Горбачевської відповідає вимогам щодо високого теоретичного та науково-методологічного рівня вирішення поставлених завдань. Методологічна обґрунтованість дослідження забезпечується застосуванням спектру таких багаторівневих підходів, як діалектичний, аксіологічний та герменевтичний, а також таких методів як порівняльний, формально-логічний, історичний, інверсія та деконструкція.

Авторка висуває вагомі аргументи та формулює обґрунтовані висновки про правову природу і зміст свободи релігії й переконань, позитивні та негативні зобов'язання держави щодо забезпечення цього права, відступи від міжнародних зобов'язань в умовах війни та надзвичайної ситуації, балансування його з іншими правами та інтересами, юрисдикційні конфлікти при захисті тощо. Нетиповою для української юридичної науки, але, тим не менш, переконливо й послідовно захищеною позицією є звернення до ролі приватних (недержавних) акторів у забезпеченні права на свободу релігії й переконань і рекомендація щодо суворішої підзвітності та відповідальності таких недержавних суб'єктів.

Аналіз наукових та нормативно-правових джерел у дисертації є глибоким і таким, що дозволяє посилити наведені у дослідженні аргументи. В дослідженні пояснюється, чому при накладенні будь-яких обмежень щодо права на свободу релігії й переконань має проводитися детальний аналіз того, чи такі обмеження не знецінюють мету, заради якої вони накладалися. У той же час авторка наводить ґрунтовні пояснення щодо необхідності застосування консенсусного підходу й опори на усталену суспільну мораль в окремих випадках балансування релігійної свободи з іншими правами або публічними інтересами.

Дослідження містить переконливі пропозиції щодо необхідності встановити обов'язкові юридичні правила про мінімальний стандарт захисту прав людини, а

також застосування аргументованого пристосування й вимог перегляду. Авторка пропонує та відстоює поширення антидискримінаційного законодавства на захищені ознаки, що прямо не стосуються релігійної доктрини.

Наукова новизна одержаних результатів. Дослідження є вдалою спробою опанувати низку завдань, вирішення яких становить основу для подальшого розвитку теорії права і прав людини, правових доктрин та національного законодавства, а також юридичної практики.

Авторка дисертації, Т. І. Горбачевська, здійснила оригінальне системне дослідження права на свободу релігії й переконання з урахуванням сучасних дискурсів, включно з дискурсом щодо цілей сталого розвитку. Це дозволило визначити закономірності та основні тенденції розвитку свободи релігії й переконань в умовах сучасних викликів.

Новаторськими здобутками дисертації є застосування підходу спроможностей, фемінізму та деколоніалізму. Застосування деталізованого підходу спроможностей як здатності людини приймати власні рішення, які можуть реалізуватися в житті дозволило обґрунтувати субстантивний захист права на свободу релігії й переконань як правової спроможності шляхом висунення вимоги врахування особистісних та системних чинників. Застосування фемінізму та деколоніалізму дозволило запропонувати деконструкцію усталених понять в сфері свободи релігії та забезпечило їх реконструкцію з урахуванням особистісних характеристик індивіда або групи індивідів. Відповідно, авторка дослідження надає такі характеристики права на свободу релігії й переконань, які враховують спроможності таких вразливих груп населення, як жінки, корінні народи, релігійні та культурні меншини.

Дисертантка пропонує концепцію вимоги мінімального стандарту у забезпеченні реалізації права на свободу релігії й переконань через встановлення обов'язкової вимоги розгляду запиту на реалізацію права на релігійну свободу та встановлення належної процедури захисту порушеного права. Це положення може бути покладено в основу змін національного законодавства в частині забезпечення

права на свободу релігії й переконань, як і пропозиції щодо зобов'язань приватних акторів з забезпечення поваги до відповідного права на робочому місці.

У роботі аргументовано доведено, що використання мови релігійної свободи у боротьбі проти прийняття законодавства, спрямованого на захист прав та цінностей, які розглядаються як нетрадиційні у релігійному світосприйнятті, є недопустимим. Це, зокрема, проявляється у протидії домашньому насильству або одностатевих партнерств або для обмеження прав сексуальних чи гендерних меншин. Дисертація крім того додає нового ракурсу до ідеології «плюралізму» та «недискримінації» з точки зору гарантії та реалізації права на свободу релігії й переконань.

Повнота викладу отриманих результатів. У дисертації чітко визначено об'єкт і предмет дослідження. Дисертантка надала вдале формулювання мети дисертаційної роботи, яка полягає в тому, щоб сформулювати цілісне теоретико-правове розуміння права на свободу релігії й переконань шляхом визначення закономірностей та основних тенденцій його розвитку в умовах сучасних викликів та необхідності пошуку належного балансу з іншими основоположними правами людини і свободами, безпекою та іншими загальними благами.

Дисертація Т. І. Горбачевської характеризується єдністю змісту. План наукової роботи є логічним і послідовним, відповідає змісту проблеми, що досліджується. Матеріал дослідження викладено у логічний і системний спосіб, висновки отримали належне наукове та практичне обґрунтування.

Дисертанткою проведена серйозна дослідницька робота, список використаної літератури складається з 448 найменувань, значну частину якого складають англомовні джерела. Водночас авторка дослідження дотримується пропорційності в частині того, щоб не перевантажити власний текст надмірним цитуванням наукових доробків інших вчених. Отже дисертація відповідає встановленим вимогам щодо авторського тексту і цитування використаних джерел.

Дискусійні положення дисертації. В цілому дослідження Т. І. Горбачевської, присвячене свободі релігії й переконань і праву, виконане на

належному науковому рівні. Однак деякі положення дисертації є дискусійними й потребують уточнення або врахування у подальшій науковій роботі.

1. У дисертації визначено, що недержавні актори зобов'язані поважати право на свободу релігії й переконань та забезпечувати можливість різноманітності проявів релігійних переконань на робочому місці, що може вимагати виконання як негативних, так і позитивних зобов'язань. Зокрема, такі актори мають не допускати створення політик, які впроваджують автоматичну й абсолютну заборону на будь-який прояв релігії на робочому місці. Як пропонується забезпечити відповідальність недержавних акторів за порушення цих зобов'язань? Як при цьому збалансувати добровільну повагу та найкращі практики з посиленням обов'язків приватних суб'єктів? Чи слід застосовувати суворіший підхід до відповідальності недержавних акторів у сфері прав людини, опосередкований зобов'язаннями держави, або це має бути система прямого покладання обов'язків?

2. Авторка пропонує спиратися на усталену суспільну мораль у окремих випадках конфлікту між правом жінки на розпорядження власним тілом та обмеженнями права на аборт. Враховуючи мінливість і складнощі визначення суспільної моралі, а також відсутність консенсусу щодо чутливих питань, чи слід рекомендувати звертатися до концепції суспільної моралі як такої? Право спирається на сформовані суспільством цінності, однак може встановлювати передові норми або мати антисіпативний характер. Можливо, в цій частині слід більше уваги приділити індивідуальній людській автономії та її правовому захисту, ніж відмінностям суспільств у сприйнятті моралі та справедливості.

3. В частині меж легітимного втручання у право на свободу релігії й переконань авторка відстоює позицію, що цінності свободи совісті та цінності спільного життя не повинні протиставлятися. Доцільно було б показати, як на практиці можуть балансуватися забезпечення свободи релігії та інші права у секулярних суспільствах у такий спосіб, який дозволяє гарантувати нейтральність громадських та особливо освітніх просторів й інституцій.

У той же час викладені щодо дискусійних положень дисертації міркування не впливають на високу якість роботи і позитивні висновки щодо дослідження.

Радше ці міркування мають характер уточнень або предмету для дебатів, тому не зменшують загальної наукової цінності дисертації.

Загальний висновок. Дисертаційна робота виконана на високому теоретичному рівні та є ґрунтовним і якісним дослідженням, що може забезпечити цінний внесок до юриспруденції на національному рівні. Матеріал дисертації викладено логічно та послідовно, а всі висновки отримали необхідну і достатню теоретичну аргументацію та є методологічно обґрунтованими. Робота пройшла належну апробацію, і висновки були представлені та обговорені на наукових і науково-практичних заходах. За своїм змістом і загальною спрямованістю дисертаційне дослідження Т. І. Горбачевської відповідає обраній нею спеціальності 081 – «Право». Дисертація є самостійною завершеною роботою, в якій відсутні порушення академічної доброчесності. Оформлення дисертації в цілому відповідає встановленим вимогам.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що дисертація Горбачевської Тамари Ігорівни на тему «Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії, відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, а її авторка заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право».

Рецензентка:

**Кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри прав людини
та юридичної методології
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

Ю. С. Разметаєва

